Ուժեղորեն կհամբուրեմ քեզ, ինչպես և քույրդ և բոլոր ընկերները, որոնք զիս կճանչնան հեռվեն կամ մոտեն, կուրծքի վրա կսեղմեմ բոլորդ, մնաք բարով»[1]:

Մանուշյանի գնդակահարությունից հետո չեն դադարում հետապնդումները նրա այրու՝ Մելինեի նկատմամբ: Այդ ժամանակ նրան իր տանը ապաստան է տալիս Շառլ Ազնավուրի հայրը՝ Մամիկոնը[2]:

1945 թ. սեպտեմբերին հատուկ որոշմամբ Միսաք Մանուշյանի այրին՝ Մելինե Մանուշյանը, հաստատվում է Երևանում: 1946 թ. ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդի որոշմամբ նրան, որպես «Ստալինգրադ» ջոկատի հրամանատարի և հերոսի այրու, նշանակվում է ամսական 500 ռուբլի թոշակ[3]:

Ֆրանսիացի նշանավոր բանաստեղծ Լուի Արագոնը 1947 թ. մարտի 6-ին Փարիզի դահլիճներից մեկում տեղի ունեցած հավաքույթի ժամանակ, որը նվիրված էր հայ ժողովրդի պոեզիային, ասել է.

«Հայ ժողովրդի տառապանքի դիմաց Ֆրանսիայի բազմաթիվ մտավորականներ իրենց թանաքը գործածեցին՝ նպաստելու նրա ազատության գործին: Բայց հայ ժողովուրդը թանաքի տեղ իր արյունը տվեց Ֆրանսիայի ազատագրության համար: Երբեք չեմ մոռանա պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիայի բոլոր անկյուններում պատերի վրա փակցված մեծածավալ ծանուցումները... նրանց պետը հայ էր՝ Մանուշյանը, որի գնդակահարման տարելիցն է զուգադիպում այս հավաքույթը: Գավառի մի խուլ անկյունում, անծանոթ մի ձեռք այդ ծանուցումներից մեկի վրա գրել էր.

«Մեռան Ֆրանսիայի համար»:

Մենք չենք կարող մոռանալ ձեր ժողովրդի մասնակցությունը մեր հայրենիքի ազատությանը»[4]:

ՀԱԿՈԲ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՅԱԽԱՀԱՅ ՀԵՐՈՄՆԵՐԸ /ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ/

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև հայ ժողովուրդը: Նրա ավելի քան 600 հազար զավակներ, որից ավելի քան 300 հազարը Խորհրդային Հայաստանից, 1939 – 1945թթ. տարբեր ռազմաճակատներում ու զորատեսակների կազմում, գործուն մասնակցություն ունեցան մարտական բոլոր գործողություններին՝ փառքով պսակելով հայ ժողովրդի մարտական հարուստ ավանդույթներով լի պատմությունը: Հայ ռազմիկներից ավելի քան 200 հազարը զոհվեցին թշնամու դեմ մղված արյունահեղ մարտերում՝ ոսկե տառերով գրելով իրենց անունները պատերազմի տարեգրության էջերում: Ճակատամարտերում ցուցաբերած խիզախության և կատարած անօրինակ սխրանքների համար շուրջ 70 հազար հայոր-

---

[1] *«Սովետական Հայաստան», 1944 թ. օգոստոսի 7, հ. 213, էջ 3:*
[2] *ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 362, գ. 7, գ. 86, թ. 1-3:*
[3] *Տես նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 57, գ. 520, թթ. 1, 7, 9:*
[4] *Տես նույն տեղում, ֆ. 1029, գ. 1, գ. 137ա, թ. 6:*

դիներ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով, իսկ նրանցից առավել աչքի ընկած 105–ը արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման[1]: Այդ կոչումը սահմանվել էր դեռևս 1934թ. ապրիլի 16–ին՝ ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի որոշմամբ, որպես պատվավոր կոչում, գերազանցության բարձրագույն աստիճան:

1934 – 1991թթ. ընթացքում հերոսի կոչում է շնորհվել շուրջ 13000 մարդու, որոնցից 11633–ին 1941 – 1945թթ. Հայրենական Մեծ, 412–ին՝ Խորհրդա - Ֆիննական և 93–ին՝ Խորհրդա - ճապոնական պատերազմներում, իսկ մնացածը խաղաղ ժամանակաշրջանում կատարած սխրանքների համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հերոսացած 12138 խիզախները հանդիսանում էին ԽՍՀՄ 62 ազգերի ու ժողովուրդների զավակներ: Հերոսների համաստեղության շարքում հայերը հրեաների հետ միասին գրավում են պատվավոր 5–6–րդ տեղերը ռուսներից, ուկրաինացիներից, բելոռուսներից ու թաթարներից հետո[2]:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Խորհրդային Միության հայ հերոսների թիվը 108 է: Համեմատության կարգով նշենք, որ վրացի հերոսների թիվը կազմել է 89, իսկ ադրբեջանցիներինը՝ 43: Փաստերը ցույց են տալիս, որ ադրբեջանցի համարվող հերոսների իրական թիվը ավելի քիչ է, քանի որ նրանց մի զգալի մասը քրդեր են, թալիշներ, թաթեր, լեռնային հրեաներ և այլ ազգություններ:[3]

Մեր հաշվումներով հայ հերոսներից 35–ը Խորհրդային Հայաստանից են, 4–ը արևմտահայ, 27–ը՝ Արցախից, 23–ը՝ Ռուսաստանից, 13–ը՝ Վրաստանից, 5–ը՝ Ադրբեջանից և 1–ը՝ Ուկրաինայից: Ինչպես տեսնում ենք, Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում ապրած հայերից ամենից շատ հերոսներ տվել են արցախահայերը: Դա պատահական չէ, որովհետև հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությունը ցույց է տվել, որ Արցախը դարեր շարունակ եղել է պատմական Հայաստանի հյուսիս - արևելյան կողմի հուսալի վահանը, որի բնակիչները քոչվոր զավթիչների դեմ մղված մարտերում միշտ էլ աչքի են ընկել իրենց նախանձելի քաջությամբ, համառությամբ և տոկունությամբ: Պատմական որոշ ժամանակաշրջանում Արցախը նույնիսկ հանդիսացել է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոն: Միայն ցարական Ռուսաստանի բանակին արցախահայերը տվել են 9, իսկ Խորհրդային բանակին 23 գեներալ, 3 մարշալ, 3 ծովակալ, հազարավոր սպաներ:[4]

Մինչ Խորհրդային կարգերի հաստատվելը Արցախը 1805–1918թթ. եղել է Ռուսական կայսրության ելիզավետպոլ նահանգի, իսկ 1918–1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության կազմում: Անդրկովկասում առաջինը Ադրբեջանում Խորհրդային կարգերի հաստատումը, 1921թ. Հայաստանում ստեղծված բարդ ու հակասական իրադրությունը, ինչպես նաև Բաքվի նավթի գործոնը, հնարավորություն

---

[1] *Տես Հարությունյան Կ.Ա., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1939-1945թթ..), Եր., 2001, 15, 9-10 (ընդհանուր առմամբ հայ հերոսների թիվը 108 է, քանի որ հետպատերազմյան տարիների խաղաղ աշխատանքի բնագավառում կատարած սխրանքների համար հերոսի կոչում է շնորհվել Ես 3 հայորդու):*

[2] *Հաշվումները կատարված է մեր կողմից՝ Герои Советского Союза. Историко-статический очерк, М., 1984 и Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, М., кн.1, 1987,кн.2. 1988 աշխատությունների հիման վրա:*

[3] *Տես Հարությունյան Կ.Ա., Մանուկյան Հ.Հ., Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001,էջ 126:*

[4] *Տես Վիրաբյան Ա., Գիրք դարերի խորքից, Ե., 1998, Նշանավոր արցախցիներ (ռուսերեն). Ե., 1992:*

տվեցին Ադրբեջանի ղեկավարությանը ճարպկորեն օգտվելու ընձեռված հնարավորություններից և ստիպել ՌԿ(բ)կ կովկասյան բյուրոյին նույն թվականի հուլիսի 5–ի որոշմամբ գերազանցապես հայ բնակչություն ունեցող երկրամասը «նվիրաբերել» Ադրբեջանին: Շատ լավ հասկանալով, որ այդպիսի մի խոշոր հայաբնակ երկրամասում վտանգավոր կլինի վարչական մեկ միավոր ստեղծելը, խորամանկ և հեռատես ազերիներն Արցախի հայաշատ բնակավայրերը բաժան-բաժան արեցին իրարից և նրանց մի զգալի մասն արհեստական վարչա-տարածքային վերաբաժանման հետևանքով անջատեցին Լեռնային Ղարաբաղից:

1923թ. հուլիսի 7–ին Ադրբեջանի կազմում ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Ղարաբաղից անջատված հայկական բնակավայրերն ընդգրկվեցին արհեստականորեն ստեղծված նոր վարչատարածքային՝ Շամխորի, Խանլարի, Դաշքեսանի (Քարհատի), Գետաբեկի և Շահումյանի շրջանների միջև:

Բացի այդ, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը ֆիզիկապես բաժանվի Խորհրդային Հայաստանից, իրենց «ինտերնացիոնալիստ» հորջորջող ազերիները 1923-1929թթ. Հայաստանի և Ղարաբաղի միջև ստեղծեցին այսպես կոչված «Կարմիր Քուրդիստան» հանրապետությունը, որը որոշ ժամանակ անց վերացվեց ու ստեղծվեցին Լեռնային Ղարաբաղը արևմուտքից ու հարավից մայր Հայաստանից կտրող Քյալբաջարի և Լաչինի ադրբեջանական շրջանները:[1] Դեռ ավելին, երբ սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ապա Մեծ Հայրենականը, Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով առիթից, հանրապետությունում ապրող հայերին զանգվածաբար ռազմաճակատ ուղարկեց ի հաշիվ ադրբեջանցիների: Պատմական գիտությունների դոկտոր, Արցախի պատմության նվիրյալ Հրանտ Աբրահամյանի վկայությամբ, Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին գործող բանակ է զորակոչվել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հայ բնակչության մեկ երրորդը, այսինքն 45 հազար մարդ, որոնցից 22 հազարը զոհվել է ռազմաճակատում:[2]

Համարյա նույն թվերն են բերված Շահեն Մկրտչյանի աշխատանքներում:[3] Ըստ վերջինիս, պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ է զորակոչվել ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության 30%-ը:[4] Չափազանց արժեքավոր փաստեր են բերված Հրանտ Աբրահամյանի և Շահեն Մկրտչյանի վերջերս համատեղ հրատարակած գրքում. Հայրենական մեծ պատերազմը (1941-1945թթ.) նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց, որպեսզի հայկական Հադրութի շրջանի բնակչության 38%-ը, կամ բացարձակ թվերով՝ 8267 հոգու զորակոչեն գործող բանակ, - ասված է այնտեղ: Հազար մարդու հաշվով դա 5-6 անգամ ավել էր, քան ադրբեջանական շրջաններից էին զորակոչվել:[5] Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են: Պատկերը նման է եղել նաև Հյուսային Արցախում: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խիկար Բարսեղյանի հաշվարկներով, միայն Շահումյանի շրջանից պատերազմի տարիներին գործող բանակ են զորակոչվել ավելի քան 15 հազար

---

[1] *Տես Մկրտչյան Շ., Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա, Ե., 1996, էջ 5-7:*
[2] *Տես Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991, էջ 68:*
[3] *Տես Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ (ուղեցույց), Բաքու, 1970, էջ 9, Արցախ, Ե., 1991, էջ 72:*
[4] *Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Բանբեր Հայաստանի արխիվներին, Ե., 1985, թիվ 1, էջ 111-127:*
[5] *Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիները, Ե., 2000, էջ 15:*

հայեր, որոնցից ավելի քան 5 հազարը զոհվել են ռազմաճակատում:[1] Ըստ Բորիս Սարկիսովի, միայն Շամխորի շրջանի Չարդախլու հայկական գյուղից ռազմաճակատ է զորակոչվել գյուղի բնակչության ավելի քան 35%-ը՝ 1200 մարդ, որից զոհվել են 320-ը:[2] Միայն Չարդախլուն իր պատմության ընթացքում տվել է·2 մարշալ, 7 գեներալ, 3 գնդապետ, 180 տարբեր կոչումների սպաներ:[3] Պատերազմի տարիներին զորակոչը Հյուսիսային Արցախի հայաշատ շրջաններում նույն պատկերն է ունեցել ինչ Լեռնային Ղարաբաղում: Մեր մոտավոր հաշվումներով, շուրջ 35 հազար հայեր: Այսպիսով, Արցախից ընդհանուր առմամբ պատերազմի տարիներին բանակ է զորակոչվել ավելի քան 80 հազար հայեր, որը կազմել է բնակչության 30%-ը, նրանց շուրջ կեսը զոհվել են ռազմաճակատում: Եթե բանակ զորակոչված արցախահայերի քանակը համեմատենք ԽԱՀՄ-ից նույն ժամանակաընթացքում գործող բանակ զորակոչվածների թվի հետ, որը կազմել է երկրի բնակչության 18%-ը,[4] իսկ Խորհրդային Հայաստանի բնակչության 20%-ը,[5] ապա տեսնում ենք, որ Լեռնային Ղարաբաղում և Հյուսային Արցախում հայերի զորակոչը գերակատարվել է ավելի քան 12%-ով, իսկ որոշ շրջաններում էլ ավելի՝ 20%-ով: Սա մեկ անգամ ևս ապացուցում է այն փաստը, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով պատերազմի ընձեռած նպաստավոր պայմաններից, պլանավորված կերպով իրագործել է Արցախի հայաթափման նախօրոք մշակած իր ոճրագործ ծրագիրը:

Չնայած Ադրբեջանի կառավարության կողմից Արցախի գերակշիռ մեծամասնությունը կազմող հայ բնակչության նկատմամբ կիրառած միտումնավոր հանցավոր քաղաքականությանը, արցախահայությունը ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարում պատվով կատարեց հայրենիքի հանդեպ ունեցած իր սրբազան պարտքը՝ տալով Խորհրդային Միության 27 հերոս, Փառքի շքանշանի երեք աստիճանների 6 ասպետ, 3 մարշալ, 3 ծովակալ, 23 գեներալ, ավելի քան 30 հազար շքանշանակիրներ ու մեդալակիրներ:[6]

Ժամանակագրական առումով արցախահայերից 3-ը Խորհրդային Միության հերոսի կոչման են արժանացել 1940, 2-ը՝ 1942, 4-ը՝ 1943, 10-ը՝ 1944, 5-ը՝ 1945, 2-ը՝ 1946 և 1-ը՝ 1975 թվականներին:

Հերոսություն կատարելիս նրանցից 3-ը ունեցել են գեներալի, 1-ը՝ գնդապետի, 2-ը՝ փոխգնդապետի, 3-ը՝ մայորի, 1-ը՝ կապիտանի, 14-ը՝ լեյտենանտի (այդ թվում կրտսեր և ավագ) և 3-ը՝ սերժանտի զինվորական կոչումներ:[7]

Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո արցախահայ հերոսներից Հովհաննես Բաղրամյանին շնորհվել է Խորհրդային Միության մարշալի, Համազասպ Բաբաջանյանին՝ Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի, Միքայել

---

[1] *Տես Բարսեղյան Խ., Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում, Ե., 1995, էջ 56:*

[2] *Саркисов Б.А., Не звони, не звони, колокол, Е., 1988, с.3.*

[3] *Տես Վիրաբյան Ս., Գիրք դարերի խորքից, Ե., 1998, էջ 10, Նշանավոր արցախցիները (բուսերեն) Ե., 1993, էջ 48-147:*

[4] *Гриф секретности снят: потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование, М., 1993, с. 139.*

[5] *К.А.Арутюнян, Кому нужны удобные "уточнения" достоверности исторических исследований, Вестник общественных наук, 12, Е., 2000, с.179.*

[6] *Հաշվումները կատարված են մեր կողմից:*

[7] *Հաշվարկները կատարել ենք Կ.Ս.Հարությունյանի՝ Հայ ժողովրդի մասնակցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մենագրության տվյալների հիման վրա:*

Պարսեղովին գեներալ-գնդապետի, Գրիգոր Բաղյանին և Կոնստանտին Նազարյանին (Նազարով) գեներալ-մայորի կոչում: Պատերազմի տարիներին՝ 1943թ. հոկտեմբերի 16-ին, գեներալ-մայորի կոչում էր շնորհվել Անդրանիկ Դազարյանին:

Արցախահայ հերոսներից 16 հոգի ծառայում էին հետևազորում, 4-ը՝ հրետանային զորամասերում, 4-ը՝ օդաչու էր, 2-ը տանկիստ, իսկ 1-ը՝ հեծելազորային:

Հերոսի կոչման արժանալու պահին նրանցից Հովհաննես Բաղրամյանը հանդիսանում էր 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, Միքայել Պարսեղովը՝ 7-րդ բանակի հրետանու պետ, Անդրանիկ Ղազարյանը՝ 74-րդ հրաձգային դիվիզիայի, Համազասպ Բաբաջանյանը՝ 20-րդ գվարդիական մեքենայացված բրիգադի Կարապետ Բաղյանը՝ 71-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար: Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանն առաջին անգամ այդ բարձր կոչմանն է արժանացել ավիաօդակի, երկրորդ անգամ ավիագնդի հրամանատարի պաշտոնում: Ռաֆայել Գաբրիելյանը (Կապրելյան) Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին եղել է 89-րդ ավիատրանսպորտային գնդի հրամանատար, իսկ հերոսի կոչման արժանանալիս՝ ԽՍՀՄ վաստակավոր փորձակող օդաչու (15.05.1975թ.): Արցախահայ մնացած հերոսներից 4-ը եղել է գումարտակի, 2-ը՝ մարտկոցի, մեկը՝ վաշտի, մեկը՝ ավիաէսկադրիլիայի, 7-ը՝ դասակի, 2-ը՝ ջոկի, 1-ը՝ հրանոթի հրամանատար, 1-ը՝ գումարտակի կոմիսար, 1-ը՝ ավիաէսկադրիայի շտուրման:

Ըստ տարիքային հասակի հերոսի կոչում շնորհելու պահին ամենամեծ տարիքն ունեցել է Հովհաննես Բաղրամյանը՝ 47 տարեկան (ծնվել է 1897թ. դեկտեմբերի 2-ին, հերոսի կոչման արժանացել 1944թ. հուլիսի 29-ին և 1977թ. դեկտեմբերի 1-ին, իսկ ամենափոքր տարիքն ունեցել է Սուրեն Գասպարյանը (Կասպարյան) 20 տարեկան (ծնվել է 1924թ. օգոստոսի 15-ին, հերոսի կոչման արժանացել է 1944թ. նոյեմբերի 18-ին): Մնացած հերոսներից 9-ը ծնվել են 1901-1910, 12-ը՝ 1911-1920, իսկ 4-ը՝ 1921-1924 թվականներին: Խորհրդային Միության հերոս Միքայել Պարսեղովը ծնվել է 1899թ. հունիսի 15-ին, հերոսի կոչման արժանացել՝ 1940թ. մարտի 21-ին: Ինչպես տեսնում ենք, արցախահայ հերոսների միջին տարիքը կազմել է 33 տարեկան:

Արդեն նշել ենք, որ արցախահայ հերոսներից 9-ը այդ բարձր կոչմանն արժանացել են հետմահու: Մնացած 18 հերոսներից 11-ը պատերազմից հետո շարունակել են զինվորական ծառայությունը, իսկ 7-ը՝ վերադարձել են խաղաղ աշխատանքի ճակատ: Այժմ արցախահայ հերոսներից կենդանի են մնացել 2-ը՝ Կոնստանտին Նազարյանը (Նազարով) և Հրանտ Ավագյանը, նրանցից առաջինը ապրում է Մոսկվայում, իսկ երկրորդը՝ Դնեպրոպետրովսկում:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզից թվով ամենաշատ՝ 6 հերոս տվել է Ատեփանակերտի շրջանը. Կոնստանտին Նազարով (գ.Խնձրիստան), Սուրեն Պետրոսյան, Վլադիմիր Հովհաննիսյան (երկուսն էլ Ռև գյուղից), Երեմ Դանիելյան, Գևորգ Հակոբյան (հորեղբոր որդիներ, Արանզամին գյուղից) և Սուրեն Գասպարյան (Ղլիդբաղ գյուղից): Այնուհետև Շուշիի շրջանը՝ 5 հերոս. Անդրանիկ Ղազարյան, Նելսոն Ատեփանյան, Ռուրեն Բաղիրյան (երեքն էլ Շուշի քաղաքից), Հրանտ Ավագյան (գ. Քարինտակ) և Ռաֆայել Գաբրիելյան (ծնվել է Բաքվու մշուշեցի հայտնի բժիշկ, պրոֆեսոր Հովնան Գաբրիելյանի ընտանիքում]: Չորս հերոս է տվել Մարտունու շրջանը, Միքայել Պարսեղով (գ.Մեղրադիշեն-Կոլխոզաշեն), Իսահակ Մանասյան (գ.Խերխան), Արամ Աաֆարյան (գ.Հաղորտի) և Իվան Շահումյան

յան (գ.Պառավաթումբ): Երկուական հերոսներ են տվել Մարտակերտի՝ Գրիգոր Հայրապետյան (գ.Մինգրելսկ), Թեմիկ Ավքանդիլյան (գ.Մարտակերտ) և Հադրութի շրջանները. Արման Հայրիյան (գ.Տող), Աշոտ Գասպարյան (գ.Դուդուկալի): Այսպիսով, միայն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը տվել է Խորհրդային Միության 19 հերոս:

Ինչպես արդեն նշել ենք, արցախահայ մնացած 8 հերոսները Հյուսիսային Արցախի ծնունդ են: Երեք հերոս է տվել Խանլարի շրջանը. Էդուարդ Այանյան, Ղազարոս Զաքարյան (երկուսն էլ Գետաշեն գյուղից), Վաղինակ Զաքարյան (գ.Մարտունաշեն): Երկուական հերոսներ են տվել Շամխորի՝ Յովհաննես Բաղրամյան, Համազասպ Բաբաջանյան (երկուսն էլ Չարդախլու գյուղից) և Դաշքեստանի (Քարհատի) շրջանները. Խաչատուր Մելիքյան (գ.Զագլիկ), Գրիգոր Բադյան (գ.Խաչակապ): Մեկ հերոս է տվել Շահումյանի շրջանը. Գարեգին Բալայան (գ.Գյուլիստան):

Այժմ տեսնենք, թե արցախահայ հերոսները Խորհրդային Միության ո՞ր հանրապետության և արտասահմանյան ի՞նչ երկրների տարածքներում են կատարել իրենց անմահ սխրանքները, կամ ո՞ր ճակատամարտերում և ռազմաճակատներում են նրանք հերոսացել:

Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արցախահայ 27 հերոսներից 14-ը հերոսի կոչման են արժանացել Խորհրդային Միության, իսկ 13-ը՝ արտասահմանյան երկրների (Ֆինլանդիա, Արևելյան, Հարավարևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի) տարածքներում տեղի ունեցած մարտական գործողությունների ժամանակ ցուցաբերած քաջագործությունների համար: Հերոսներից երեքը՝ Միքայել Պարսեղով, Գրիգոր Հայրապետյան և Իսահակ Մանասյան, բարձրագույն կոչման են արժանացել 1939թ. նոյեմբերի 30 – 1940թ. մարտի 13-ը տեղի ունեցած Խորհրդաֆիննական պատերազմում՝ Կարելական պարանոցի շրջանում հակառակորդի ուժեղ ամրացված Մաններհայմի գծի պաշտպանությունը ճեղքելու ժամանակ կատարած սխրանքների համար:[1] Հերոսներից 6-ը՝ 74-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը, 69-րդ հրաձգային դիվիզիայի 120-րդ հրաձգային գնդի առանձին քիմիական պաշտպանության դասակի ջոկի հրամանատար, սերժանտ Իվան Շահումյանը, 16-րդ գվարդիական հեծյալ դիվիզիայի 60-րդ գվարդիական հեծյալ գնդի 4-րդ էսկադրոնի գնդացրային հաշվարկի հրամանատար, ավագ սերժանտ Երեմ Դանիելյանը (երեքն էլ կենտրոնական ռազմաճակատից), 69-րդ մեքենայացված բրիգադի 1-ին մոտոհրաձգային գումարտակի հրամանատար, կապիտան Գարեգին Բալյանը (Վորոնեժի ռազմաճակատ), 5-րդ գվարդիական օդադեսանտային բրիգադի 3-րդ գումարտակի հրամանատար, գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Աուրեն Պետրոսյանը (2-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատ) և 295-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1040-րդ հրաձգային գնդի գումարտակի հրամանատար, մայոր Գևորգ Հակոբյանցը (3-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատ) այդ բարձր կոչմանն արժանացել են լայնահուն Դնեպրը առաջինների թվում գետանցելու և նրա աջ ափին հենակետեր գրավելու ժամանակ ցուցաբերած խիզախության համար: Վերոհիշյալ հերոսներից առաջին երեքը Դնեպրը հաղթահարել են Բելոռուսիայի, մյուսները՝ Ուկրաինիայի տարածքում: Բացի վերը նշված երեքից, Ուկրաինիայի ազատագրման մարտերում են հերոսացել ևս երկու արցախահայեր՝ 206-րդ գրոհային ավիադիվիզիայի 503-րդ գրոհային ավիագնդի ավիաէսկադրիլիայի հրամանատար, կապիտան Արմեն

---

[1] *Книга о Героях, Е., 1985, с. 11-16.*

Հայրյանը (Հարավային ռազմաճակատ) և 20-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գվարդիայի գնդապետ Համազասպ

Բաբաջանյանը (1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատ):[1] Նմանապես 2 արցախահայեր հերոս են դարձել Բելոռուսիայի ազատագրման ժամանակ. 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյան և 2-րդ Բելոռուսիական ռազմաճակատի 380-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1264-րդ հրաձգային գնդի դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Ղազարոս Ավագյանը: Հիշեցնենք, որ 1955թ. մարտի 11-ին Հովհաննես Բաղրամյանին շնորհվել է Խորհրդային Միության մարշալի, իսկ 1977թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ կրկնակի հերոսի կոչում՝ ԽԱՀՄ Զինված ուժերին մատուցած ծառայությունների, Հայրենական մեծ պատերազմում ցուցաբերած հերոսության և ծննդյան 80-ամյակի առթիվ:[2] Այսպիսով, Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի տարածքները գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրման մարտերում 10 արցախահայեր արժանացել են Խորհրդային Միության հերոսի կոչման (5-ը՝ Ուկրաինայում, 5-ը՝ Բելոռուսիայում):

Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի երկնակամարում է մարտնչել նաև Հեռահար ավիացիայի 1-ին ավիադիվիզիայի 101-րդ ավիագնդի ավիաէսկադրիլիայի շտուրման, մայոր Աշոտ Գասպարյանը (Կասպարով): 1942թ. օգոստոս-1944թ. օգոստոս ամիսների ընթացքում ռմբակոծիչ օդաչուն կատարել է 305 թռիչք, որոնց ընթացքում ռմբակոծել է Դնեպր գետի Ֆրայի հակառակորդի անցարանները, թշնամու խորը թիկունքում գտնվող ռազմավարական կարևոր նշանակության օբյեկտները, անգնահատելի օգնություն ցույց տվել Բելոռուսիայի և Ուկրաինայի պարտիզաններին:[3]

Երկու արցախահայեր Խորհրդային Միության հերոսի կոչման են արժանացել Ռուսաստանի Դաշնության Կուրսկի, Օրյոլի և Բելգորոդի մարզերի տարածքներում տեղի ունեցած ծանր մարտերում: Նրանցից՝ Հարավարևմտյան ռազմաճակատի 227-րդ հրաձգային դիվիզիայի 777-րդ հրաձգային գնդի գումարտակի հրամանատար, լեյտենանտ Խաչատուր Մելիքյան. հետմահու հերոսի կոչման է արժանացել 1941թ. դեկտեմբերի 7-ից մինչև 1942թ. հունվարի 8-ը Բելգորոդի և Կուրսկի մարզերի՝ Պրոխորովկա, Պերեսիպ, Օռլովկա, Զորինսկիե Դվորի և Օբոյան բնակավայրերի շրջանում տեղի ունեցած մարտերում կայացած սխրանքների համար:[4]

Օրյոլի մարզի Ուլյանովոյի շրջանի Տրոստյանսկի և Բելիյ Վերխ գյուղերի մոտ 1943թ. հուլիսի 12-13-ը տեղի ունեցած կատաղի մարտերում (Կուրսկի ճակատամարտ) ցուցաբերած խիզախության համար նույնպես հետմահու, հերոսի կոչման է արժանացել Բրյանսկի ռազմաճակատի 11-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի 27-րդ գվարդիական հրաձգային գնդի 9-րդ վաշտի դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Վլադիմիր Հովհաննիսյանը (Իոնոսյան):[5]

1941թ. ամռանը և աշնանը Հարավային և Լենինգրադյան ռազմաճակատներում կատարած 58 մարտական թռիչքների համար 1942թ. հոկտեմբերի 23-ին

---

[1] *Տես նշվ. աշխ., էջ 32, 41, 65, 34, 78, 91, 76, 180:*
[2] *Տես Հարությունյան Կ.Ա., Մարշալ Բաղրամյան, Ե., 1997, էջ 106:*
[3] *Ռուսաստանի Դաշնության Պաշտպանության Նախարարության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՌԴՊՆԿԱ), ֆ.33, ց. 793756, գ.20, թթ. 373-375:*
[4] *Նույն տեղում, գ. 31 թթ. 32-34:*
[5] *Նույն տեղում, գ. 19, թ. 235:*

Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել Բալթյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի 8-րդ ավիաբրիգադի 57-րդ ավիագնդի ավիաօղակի հրամանատար, կրտսեր լեյտենանտ Նելսոն Ստեփանյանին: Երկրորդ անգամ լեգենդար օդաչուն հերոսի կոչման է ներկայացվել 1942թ. հոկտեմբեր- 1944թ. օգոստոս Լենինգրադի, Էստոնիայի, Լիտվայի և Լատվիայի ծովամերձ շրջաններում կատարած 239 մարտական թռիչքների ժամանակ հակառակորդի ծովային և ցամաքային ուժերին մեծ կորուստներ պատճառելու և ցուցաբերած հերոսության համար: Այդ ժամանակ նա հանդիսանում էր Բալթյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի 11-րդ գրոհային ավիադիվիզիայի 47-րդ գրոհային ավիագնդի հրամանատար: Նելսոնին կրկնակի հերոսի կոչման հրամանագիրը տրվեց 1945թ. մարտի 6-ին, սակայն մինչ այդ՝ 1944թ. դեկտեմբերի 14-ին, անվեհեր օդաչուն զոհվել էր Լատվիայի Լիբավա ծովախորշի շրջանում տեղի ունեցած օդային մարտում:[1]

Լեհաստանի տարածքում կատարած սխրանքների համար հերոսի կոչում է շնորհվել 5 արցախահայի. 350-րդ հրածգային դիվիզիայի 1176-րդ հրածգային գնդի դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Ռուբեն Բաղիրյանին (Բագիրով), 389-րդ հրածգային դիվիզիայի 545-րդ հրածգային գնդի վաշտի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Թեմիկ Ավթանդիլյանին, 13-րդ գվարդիական բրիգադի 2-րդ տանկային դասակի հրամանատար, գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Վաղինակ Զաքարյանին (երեքն էլ 1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատից), 82-րդ գվարդիական հրածգային դիվիզիայի 86-րդ գվարդիական առանձին հակատանկային կործանիչ գումարտակի հրանոթի հրամանատար, գվարդիայի սերժանտ Սուրեն Գասպարյանին (Կասպարյան) և 20-րդ առանձին հակատանկային բրիգադի 1184-րդ հակատանկային գնդի մարտկոցի հրամանատար ավագ լեյտենանտ Կոնստանտին Նազարյանին (Նազարով). երկուսն էլ Բելոռուսական ռազմաճակատից:

Չորս արցախահայեր հերոսի կոչման են արժանացել Հարավսլավիայում, Չեխոսլովակիայում, Հունգարիայում և Գերմանիայում կատարած սխրանքների համար, որոնցից մեկը՝ հետմահու: Հետմահու հերոսի կոչման արժանացած հայորդին՝ 109-րդ գվարդիական հրածգային դիվիզիայի 309-րդ գվարդիական հրածգային գնդի 1-ին գումարտակի գնդացրային դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Արամ Սաֆարյանն (Սաֆարով) էր: Նա հայրենիքի պատվավոր և բարձրագույն կոչմանն արժանացել էր 1944թ. հոկտեմբերի 7-8-ին Հարավսլավիայի մայրաքաղաք Բելգրադից մի քանի կիլոմետր հարավարևելք գտնվող Ռիտոպեկ գյուղի շրջանում Դանուբը գետանցելու և նրա աջ ափին գրավված հենակետը պաշտպանելու մարտում կատարած սխրանքի համար:[2]

1945թ. ապրիլի 30-ին Չեխոսլովակիայի Մորավսկա Օստրավա և մայիսի 8-ին Օլոմոուց քաղաքների ազատագրման մարտերում իր զորամասի գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու և դրսևորած խիզախության համար կոչման արժանացավ: Չորրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատի 30-րդ հրածգային դիվիզիայի 71-րդ հրածգային գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Գրիգոր Բաղյանը:[3]

1945թ. հունվարի 5-18-ը Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդապեշտի գրավման մարտերում և Դանոբ գետը հաղթահարելիս ցուցաբերած խիզախու-

---

[1] *Տես՝ Նելսոն Ստեփանյան, փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու, Ե., 1968, էջ 6-9:*
[2] *ՌԴ ՊՆԿԱ, ֆ.33, ց. 793756, գ. 42, թթ. 208-209:*
[3] *Նույն տեղում, գ. 4, թ. 63:*

թյան համար հերոսի կոչման է արժանացել Երկրորդ Ուկրանիական ռազմաճակատի 5-րդ զենիթային-հրետանային դիվիզիայի 743-րդ զենիթային-հրետանային գնդի մարտկոցի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Էդուարդ Այանյանը:[1]

Օդեր գետի ձախ ափին գտնվող գերմանական Կյուստրին քաղաքի գրավման համար 1945թ. ապրիլի 16-ի մարտում կատարած սխրանքի համար հերոսի կոչման է արժանացել Առաջին Բելոռուսական ռազմաճակատի 301-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1054-րդ հրաձգային գնդի 1-ին հրաձգային գումարտակի կոմերիտական կազմակերպիչ, լեյտենանտ Հրանտ Ավագյանը:[2]

Արցախահայերից վերջինը՝ 1975թ. մայիսի 15-ին Խորհրդային Միության հերոսի կոչման է արժանացել ԽԱՀՄ վաստակավոր փորձարկող-օդաչու Ռաֆայել Գաբրելյանը (Կապրելյան): Նա հայրենիքի բարձր պարգևին է արժանացել Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հեռահար ավիացիայի շարքերում, որպես 89-րդ ավիատրանսպորտային ավիագնդի հրամանատար Կարմիր բանակի Գլխավոր շտաբի հատուկ հանձնարարությունները կատարելու նպատակով իրագործած 110 մարտական թռիչների և հետպատերազմյան տարիներին նոր տիպի 86 ինքնաթիռների և ուղղաթիռների փորձարկումների ժամանակ ցուցաբերած խիզախության համար՝ Հաղթանակի 30-ամյակի առթիվ:[3]

Այսպիսով, ամփոփելով մեր ուսումնասիրության արդյունքները, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանից հետո Արցախը տվել է ամենից շատ հերոսները՝ թվով 27: Նրանցից երկուսը այդ բարձրագույն կոչմանն արժանացել են կրկնակի անգամ: Նման ցուցանիշներ չեն ունեցել Արցախի հարևան հանրապետություններից և ոչ մեկը: Այս ամենը մեկ անգամ ևս ապացուցում է արցախահայերի անընկճելի ոգին, հին դարերից սերնդե սերունդ փոխանցվող մարտական հերոսական ավանդույթները, որոնք իրենց փայլուն արտահայտությունը գտան ոչ միայն առաջադեմ մարդկության ոխերիմ թշնամու ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարի տարիներին, այլև 20-րդ դարի վերջին թուրք-ազերների դեմ արցախահայերի մղած ազգային-ազատագրական պատերազմում, որն ավարտվեց քոչվոր ավազակների ամոթալի լծի թոթափումով, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կազմավորումով և մայր Հայաստանի հետ նրա միանալու ամենառեալ պայմանների ստեղծումով:

---

[1] *Նույն տեղում, գ., 3, թ. 259:*
[2] *Նույն տեղում, գ. 1, թ. 55:*
[3] *Տես Ռուսաստանի Դաշնության Պաշտպանության Նախարարության գլխավոր կադրերի վարչության Խորհրդային Միության հերոսների բաժնում. պահվող գնդապետ Ռ.Ի.Կապրելյանի անձնական քարտը:*